

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЙ ВРЕГУЛЮВАННЯ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОРІЧЧЯ

Багінський А. В.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0001-5633-4614

Можна виокремити два підходи до періодизації теорій миру та конфліктів. Обидва пов'язані з виокремленням «поколінь теорій» із характерними для них акцентами, понятійним апаратом, парадигмами. Покоління теорій різняться як розумінням зовнішніх факторів формування миру, так і ступенем врахування внутрішніх соціетальних чинників врегулювання конфліктів. Перше покоління теорій використовує основні постулати політичного реалізму в підтриманні миру – основними акторами миротворчих процесів є держави, які сприяють завершенню конфлікту на міжнародному рівні, взаємодіючи з іншими державами засобами дипломатії. Друге покоління теорій миру та конфліктів намагається відійти від імперативів Вестфальської міжнародної системи та зосереджується на базових людських потребах та структурних причинах конфлікту. Отже, друге покоління теорій розширило як методологічні підходи, так і рівні аналізу врегулювання конфліктів, постулюючи позитивний мир як бажану мету конфліктного менеджменту. У 80-х рр. ХХ сторіччя з'являються впливові теорії, що відсилають не лише до глибинних соціальних детермінант конфлікту, досліджують переговори та медіацію, а й звертають увагу на часовий вимір конфлікту. Концепції «непереборного конфлікту» та «стигlosti конфлікту» відсилають до чергового етапу розвитку теорій конфліктів та миру, коли, з однієї сторони, наявність довготривалих багаторівневих конфліктів, зменшує оптимізм вчених щодо їх швидкої трансформації, а з іншої сторони – передбачає наявність зручних моментів, які можуть змінити динаміку конфлікту в сторону мирних процесів.

Виникнення цих теорій стало наслідком зміни парадигм у практичній миротворчій діяльності – вдосконалення методів врегулювання конфліктів, перехід від політики негативного миру до політики трансформації конфліктів передбачав більше широке тлумачення і реінтерпретацію соціальних відносин всередині конфліктних суспільств. Державоцентричні моделі миру, які могли в досить односторонній спосіб нав'язуватися третьою, міжнародною стороною, досить важко поширювались на локальну традиційну специфіку соціальних систем і не забезпечували настання сталого миру.

Ключові слова: мир, конфлікти, врегулювання конфліктів, теорії миру та конфліктів.

Постановка проблеми. За останні 70 років соціально-політичні теорії, що стосуються миротворчості та врегулювання збройних конфліктів, набули трансформації та розвитку: збагатився концептуальний та методологічний потенціал досліджень, а евристичність цих теорій була підкріплена як успіхами миротворчих операцій, так і провалами діяльності ООН у забезпеченні миру. Це своєю чергою слугувало суттєвій корекції сучасних наукових напрацювань щодо миротворчості та подолання масового насильства в різних країнах світу.

Мета статті – виявити еволюцію теорій конфліктів та миру у другій половині ХХ сторіччя.

Найбільш повний виклад аналізу еволюції і трансформації теорій миру та конфліктів знаходимо в працях сучасних дослідників: О. Річмонда, Росамбоата, Т. Вудхауза, Н. Міалла, М. Мирберг. Незважаючи на загальну, єдину лінію трансформації теорій врегулювання збройних конфліктів, ці дослідники з різних позицій виокремлюють покоління цих теорій: етапи виокремлюються за відмінними характеристиками, що потребує додаткового уточнення та висвітлення.

Виклад основного матеріалу. Можна виокремити два підходи до періодизації теорій миру та конфліктів. Обидва пов'язані з виокремленням «поколінь теорій» із характерними для них акцентами, понятійним апаратом, парадигмами. Покоління теорій різняться як розумінням зовнішніх факторів формування миру, так і ступенем врахування внутрішніх соціетальних чинників врегулювання

конфліктів. Різне місце в періодах наукової діяльності посідає і держава як інститут політичної системи суспільства.

Згідно з одним із підходів перший період розпочинається у період між світовими війнами і стосується окремих наукових розвідок у сфері міжнародних відносин. Відповідно, друге покоління теорій з'являється після Другої світової війни і позначається появою окремих наукових центрів дослідження проблематики конфліктного менеджменту – розпочинають свою роботу тематичні журнали та наукові колективи, що зосереджують увагу на миротворчості. Третє покоління стосується подальшого розвитку теоретичних напрацювань і концепцій: зростає як кількість, так і методологічне розмаїття наукових праць. Збройні конфлікти сучасності починають вивчатися не лише в межах міжнародної динаміки політичних відносин, а й в контексті складних процесів структурних причин конфліктів – політичних, економічних, соціальних. У цей час популярності у фахівців набувають науково-практичні семінари, присвячені переговорам у контексті ненульової суми. Набувають розвитку теоретичні підходи, що стосуються альтернативних форм вирішення спорів. Четверте покоління стосується новітніх форм миротворчої діяльності – здійснюється концептуальне обґрунтування комплексних багатосторонніх операцій із миру з фокусування на миробудівництві та відтворенні сталих основ миру. Розвиваються теорії, присвячені медіації, діалогу та фасилітації, їхній ролі в мирних процесах.

Фактично перше покоління теорій конфліктів та миру набуло активного розвитку у контексті ст. 33 розділу IV Статуту ООН, присвяченого мирному вирішенню спорів, що передбачає таке:

1) сторони, що беруть участь у будь-якому конфлікті, продовження якого могло б загрожувати підтримці міжнародного миру й безпеки, мають, насамперед, намагатися вирішити конфлікт шляхом переговорів, обстеження, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звертання до регіональних органів або угод чи інших мирних засобів на власний вибір;

2) Рада Безпеки, коли вважає за необхідне, вимагає від сторін розв'язання їх конфлікту за допомогою таких засобів [1].

Миротворчі місії, які активно впроваджуються Організацією Об'єднаних Націй після завершення Другої світової війни в процесі переходу міжнародної системи до біполярного стану, зосереджуються на превентивних діях щодо насилля та контролі за дотриманням режимів припинення вогню. Переговори здійснювались у контексті «нульової суми», медіатори зосереджувались на комунікації, пропонуванні ініціатив, а успіх визначався підписанням угоди сторонами. Отже, державна дипломатія, що відстоює національний інтерес в анархічній міжнародній системі, є ключовим чинником менеджменту конфліктів [2, с.319].

Перше покоління теорій використовує основні постулати політичного реалізму в підтриманні миру: основними акторами миротворчих процесів є держави, які сприяють завершенню конфлікту на міжнародному рівні з іншими державами засобами дипломатії. При цьому всі інші виміри конфлікту ігноруються. Третя сторона в процесі врегулювання конфлікту позиціонується як нейтральна і здебільшого забезпечує, в першу чергу, власні інтереси в протистоянні. Держави діють у миротворчому процесі в межах власної спроможності та місця у світовому порядку. Відсутність прямого насильства, як-то припинення вогню, вважається критерієм успішності миротворчої операції.

Наслідки Другої світової війни, бомбардування Хіросіми спонукали появу перших інститутів дослідження миру і наукових видань, що фокусувались на проблематиці врегулювання конфліктів. Так, професор економіки Мічиганського університету К. Боулдінг у 1957 р. став засновником Журналу з врегулювання конфліктів (Journal of Conflict Resolution) та Центру досліджень врегулювання конфліктів. Публікації Боулдінга стосувались, передусім, запобігання війні, яка виникала внаслідок патологічності міжнародної системи [3, с. 43].

Традиційні операції ООН із підтримання миру в цей час стосувались досить вузького набору заходів на Близькому Сході, Кіпрі та Конго. Автори теорій першого покоління рефлексували над позицією неможливістю амбітних миротворчих місій, зокрема, внаслідок того, що самі були представниками розвинутих економік і є відображенням моделі «миру переможця». Модель «миру переможця» передбачала, що одна сторона конфлікту домінує над іншою, а третя сторона, зрештою, домінує на ними двома разом взятими [4, с. 34].

Друге покоління теорій миру та конфліктів намагається відійти від імперативів Вестфальської міжнародної системи та зосереджується на базових людських потребах та структурних причинах конфлікту. Водночас дебати щодо дизайну світової політики в дусі політичного реалізму продовжуються: держави позначаються як агресивні пошукачі власних інтересів, а захист територій залишається пріоритетом, інколи шляхом виключення будь-яких інших, окрім міждержавних способів врегулювання [2, с. 322].

Центр досліджень з'являється в Північній Європі і пов'язаний з ім'ям Й. Гальтунга. Відома тріада Гальтунга, що дозволяє виокремити пряме, культурне та структурне насильство дає змогу побачити нові виміри конфліктів, які раніше випадали з теоретичних доробків. Свої дослідження Й. Гальтунг пропонує

розглядати з трьох базових позицій: 1) термін «мир» стосується соціальних цілей, які узгоджені між багатьма людьми; 2) дані соціальні цілі є комплексними, але можливими для досягнення; 3) теза про «мир як відсутність насильства» є науково перспективною. Відповідно, подальша логіка роздумів Й. Гальтунга стосується типів та сутності насильства. Насильство – це дійсність, де буття індивідів піддається такому впливу, внаслідок чого їх соматичні або ментальні можливості нижче рівня їхніх потенційних можливостей [5, с. 168]. Будь-яке насильство має об'єкт, суб'єкт та дію і поділяється на фізичне та психологічне, пряме і непряме. Непряме насильство є структурним і передбачає відсутність суб'єкта насильства, але наявність обмежуючого впливу соціальної структури на індивіда, що відбивається в розподілі ресурсів, умовах життя, соціальній нерівності. Відсутність прямого насильства веде до «негативного миру», відсутність структурного насильства веде до «позитивного миру» [5, с. 183].

Ще однією досить цитованою науковою роботою цього часу була праця Т. Гарра «Чому люди бунтують», видана наприкінці 60-х рр. ХХ сторіччя і в якій було проаналізовано більше 1000 епізодів політичного насильства у 100 країнах світу. Аналіз причин політичного насильства вчений розпочинає з введення поняття «відносна депривація». Порівняна депривація – це сприйняття актором розходження між його ціннісними експектаціями та ціннісними можливостями. Ціннісні експектації – це блага та умови життя, які, на думку людей, вони могли б отримувати та утримувати. «Гіпотеза робить акцент на сприйнятті депривації; люди можуть відчувати суб'єктивне відчуття депривації щодо своїх експектацій, навіть якщо об'єктивний спостерігач не запідозрить, що вони щось бажають» [6, с. 61].

Врегулювання конфлікту в підході теорій другого покоління зосередило увагу на соціальних трансформаціях, що супроводжують перебіг конфлікту, недержавному рівні врегулювання та інтер-суб'єктивних факторах [7, с. 322].

Отже, друге покоління теорій розширило як методологічні підходи, так і рівні аналізу врегулювання конфліктів, постулюючи позитивний мир як бажану мету конфліктного менеджменту. Водночас спільнота конфліктологів і дослідників миру є ще не досить численною та вузько спеціалізованою.

Розширення фокусу теорій від держави та міждержавних відносин у контексті врегулювання до інших факторів миротворчості супроводжувалося і появою альтернативних концепцій вирішення спорів на рівні «держава-громадянин», які мали вагоме теоретичне значення. З'являються жертвоцентричні теорії, які спрямовані на забезпечення потреб та інтересів жертв конфлікту, відновлення справедливості безпосередньо в стосунках жертви та злочинці.

Активним центром взаємодії теоретиків та практиків конфліктології у 1965–1966 рр. стали Гарвардські проблемно-орієнтовані воркшопи, в межах яких дослідники аналізували гучні конфлікти того часу – між Малайзією, Сінгапуром та Індонезією та між Туреччиною і Кіпром. Серед дослідників був Герб Келман, який заснував Гарвардську програму аналізу та врегулювання конфліктів, яка разом із Мічиганським університетом на наступні 30 років стає кадровим джерелом у підготовці вчених-практиків для вирішення провідних конфліктів світу, зокрема арабо-ізраїльського. Інтерактивні воркшопи базувались на методі вирішення проблем (problem-solving) і моделювали арабо-ізраїльський конфлікт на різних стадіях переговорів. До них на тренінговій основі залучались різноманітні експерти, які відпрацьовували фасилітацію, і за кілька десятиріч відбулося таких 54 воркшопи [3, с. 50–51].

З другим поколінням теорій миру та конфліктів кореспондується поява концепцій відновного правосуддя. Відновне правосуддя – це теорія справедливості, яка наголошує на відшкодуванні шкоди, заподіяної або виявленої злочинною поведінкою, що здійснюється за допомогою інклюзивних та кооперативних процесів [8]. Відновне правосуддя слугує альтернативою до ретрибутивного правосуддя – класичної форми правосуддя, де покарання визначає держава через переслідування, обвинувачення і суди, а потреби жертв злочинів відходять на другий план.

Ключові ідеї відновного правосуддя, оформлені в теоретичні праці, виникли наприкінці 50-х років ХХ століття. Перша ідея стосувалась реституції – відшкодування, яке злочинець має запропонувати жертві. Р. Еглаш пропонує термін «творча реституція», що позначає частину кримінального процесу, яка впроваджує як матеріальні, так і символічні покарання в результаті домовленості між злочинцем та жертвою. Це може бути, наприклад, миття машини щонеділі як форма відшкодування [9].

Н. Крісті наголошував на тому, що усі сторони кримінальної справи мають брати активну участь у процесі встановлення справедливості. У відомій статті «Конфлікт як власність» (1977) Крісті вводить у рівняння конфлікту ще одну змінну – громади. На його думку, традиційні суди, де громада бере участь у конфлікті шляхом діалогу та вислуховування сторін є важливим параметром, який є втраченим у сучасній західній системі судочинства. Традиційні суди більшою мірою орієнтовані на потреби жертв конфлікту [10].

Вочевидь, виникнення цих теорій стало наслідком змін парадигм у практичній миротворчій діяльності – вдосконалення методів врегулювання конфліктів, перехід від політики негативного миру до політики трансформації конфліктів передбачав більше широке тлумачення і реінтерпретацію соціальних відносин всередині конфліктних суспільств. Державоцентричні моделі правосуддя, які могли в досить

односторонній спосіб нав'язуватися третьою, міжнародною стороною, досить важко поширювались на локальну традиційну специфіку соціальних систем і не забезпечували настання сталого миру.

Крім того, на еволюцію теорій миру та конфліктів у 70–80-х рр. XX сторіччя вплинула розбудова у Сполучених Штатах Америки альтернативних способів врегулювання спорів, зокрема сімейної та трудової медіації та їх застосування у правосудді – ADR (alternative dispute resolution). Загалом друге покоління теорій намагалось поєднати низовий рівень вирішення конфлікту з національно-державним, зокрема демонструючи, що врегулювання конфліктів форсованим силовим чином є проблематичним питанням.

70-і рр. XX сторіччя ознаменувались сплеском у розробці наукових теорій переговорів, що позначалось не лише процесами конфліктного менеджменту, а й розвитком бізнес-процесів. Крім того, оскільки війнам властиво завершуватись переговорами про мир, світовий історичний досвід мирних переговорів, зокрема за наслідками світових воєн, теж мав вплив на розвиток сучасних теорій мирних переговорів.

У 80-х рр. XX сторіччя з'являються впливові теорії, що відсилають не лише до глибинних соціальних детермінант конфлікту, досліджують переговори та медіацію, а й звертають увагу на часовий вимір конфлікту. Час стає важливим фактором протистояння, оскільки саме момент вступу в переговори, міжнародних інтервенцій або тих чи інших державних заходів щодо врегулювання конфлікту має бути обрано вдало – від цього може залежати успішність врегулювання, а отже, і динаміка миру в постконфліктних країнах.

Роль часового обмеження у трансформації конфлікту є подвійною. Часові обмеження можуть змушувати медіаторів більш інтенсивно втручатись у вирішення конфлікту. Але інтенсивна інтервенція може сприйматися як тиск сторонами переговорів.

Момент якісної зміни, що може забезпечити трансформацію конфлікту, тісно пов'язаний із балансом сил у протистоянні. Один із провідних дослідників цього етапу Е. Азар розвивав концепцію тривалих соціальних конфліктів. На думку Е. Азара, тривалі соціальні конфлікти спричиняються економічним та технологічним недорозвитком і неінтегрованими соціальними та політичними системами. Ці умови можуть змінюватися, зокрема внаслідок політичних та соціальних змін. Такі характеристики, як соціальна несправедливість у розподілі благ, змінюються шляхом модифікації диспаратів політичних привілеїв та можливостей. Усі інші характеристики є похідними і базуються на силовому контролі однієї зі сторін конфлікту. Відповідно до цього, конфлікт буде виникати знову і знову, якщо баланс сил контролю за конфліктом раптом зміниться, якщо не буде усунута екстремальна соціальна нерівність [11, с. 145].

Настання вдалого моменту для переговорів і якісної зміни соціальних чинників конфлікту важко спрогнозувати і його очікування може бути тривалим, якщо актори зацікавлені (тобто виявляють інтерес і потребу) до продовження протистояння. Водночас Л. Крізберг розробляє поняття «непереборний конфлікт» (intractable conflict), для якого важливими є три властивості. По-перше, непереборні конфлікти є довготривалими. По-друге, вони відбуваються таким чином, що основні учасники є зацікавленими в руйнівній поведінці. По-третє, намагання посередників зупинити їх ведуть до провалу таких спроб. Три ці властивості є змінюваними: навіть така здавалося б однозначна характеристика, як тривалість конфлікту, може бути по-різному інтерпретована різними сторонами конфлікту, оскільки сторона може пропонувати власне тлумачення початку тих соціальних негараздів, які, на її думку, призвели до появи протистояння [12, с. 486].

Старт конфлікту може належати до старих соціальних травм та історичних нерівностей. Значну роль у появі непереборного конфлікту грають групові, комунальні ідентичності. Крізберг стверджує: «Особи, які поділяють комунальну ідентичність, можуть розвивати побоювання, що інші люди загрожують їх фізичному чи культурному виживанню; ці страхи виправдовують екстремальні форми нападу та опору. Ці переконання можуть виникнути з моменту появи такої ідентичності, і як правило, приписуються, тобто набуваються при народженні. Добре вивчений феномен геноциду є можливим наслідком таких приписуваних значень, які приписуються як погрози та є атрибутом затяжних насильницьких конфліктів» [12, с. 487]. Крізберг наголошує на тому, що причини перебігу конфлікту та причини виникнення можуть відрізнятися. Щойно конфлікт набуває динаміки, більшість процесів спрямовується на підтримку боротьби [12, с. 486].

Вдалиий момент для початку переговорів, і, відповідно, трансформаційної зміни, позначається вичерпністю ресурсів до війни, взаємним виснаженням сторін, розумінням безперспективності подальшого протистояння. Занурення теоретиків «вглиб» конфлікту в другому поколінні теорій із намаганням відшукати найбільш сталі характеристики стали основою для пошуку шляхів вирішення і трансформації конфлікту на шляху до миру. У 80-х рр. XX сторіччя В. Зартман висунув концепцію «стигlostі» (ripeness) для вирішення конфлікту. На думку В. Зартмана, сторони готові трансформувати конфлікт лише тоді, коли інші способи досягнення своїх цілей вже не працюють. Крім того, становище сторони конфлікту стає економічно не вигідним та несе за собою багато ризиків. У цей стиглий, дозрілий момент вони відгукуються на пропозицію третьої сторони у вирішенні конфлікту [13].

Концепція стиглого моменту орієнтована на сприйняття сторонами «взаємної патової ситуації» (Mutually Hurting Stalemate), яка оптимально пов'язана з майбутнім, минулим та уникненням катастрофи. «Концепція заснована на уявленні, що коли сторони опиняються замкнутими в конфлікті, від якого вони не можуть перейти до перемоги, глухий кут є болісним для обох (хоча це не обов'язково в рівній мірі або з однакових причин), вони прагнуть альтернативної політики або «Виходу». Катастрофа надає термін або урок, що вказує на те, що біль може бути різко збільшена, якщо зараз щось із цим не робити; катастрофа є корисним продовженням МНС, але не є необхідною» [13, с. 1].

Елемент «Виходу» є обов'язковим, оскільки сторони не знайдуть спільного рішення, якщо не бачитимуть такого бажання і смислу в протилежній сторони, але обидві мають бачити, що де-факто означатиме вихід кожної з конфлікту. Тому «стиглість» конфлікту стала важливою точкою переговорів і досягнення угод між сторонами на Синаї (1974), у Південно-Західній Африці (1988), Ель Сальвадорі (1988), Мозамбіку (1992) [13, с. 2].

Концепції «непереборного конфлікту» та «стиглості конфлікту» відсилають до чергового етапу розвитку теорій конфліктів та миру, коли, з однієї сторони, наявність довготривалих багаторівневих конфліктів, зменшує оптимізм вчених щодо їх швидкої трансформації, а з іншої сторони – передбачає наявність зручних моментів, які можуть змінити динаміку конфлікту в сторону мирних процесів.

Висновки. Розвиток теорій врегулювання конфліктів був безпосередньо пов'язаний із характером міжнародної миротворчої діяльності. Перше покоління теорій зосереджувало увагу на міждержавних відносинах та нейтральності ООН як посередника в зупинці збройних конфліктів. Друге покоління теорій фокусувалось на соціальних причинах конфліктів, теоріях переговорів і альтернативних способів вирішення спорів. Найголовнішим висновком теоретичних напрацювань цього етапу стало розуміння, що навіть найскладніший і триваліший конфлікт можна і потрібно трансформувати в мирному напрямі. Водночас і характер миру повинен мати позитивний, а не негативний вектор. Ця теза знайшла своє продовження в наступних поколіннях теорій конфліктів та миру.

Bahinsky A. Evolution of theories of resolution of armed conflicts in the second half of the XX century

We can distinguish two approaches to the periodization of peace and conflict theories. Both are related to the separation of “generations of theories” with their characteristic accents, conceptual apparatus, paradigms. Generations of theories differ both in their understanding of the external factors of peace formation and in their varying degrees of consideration of internal societal factors in conflict resolution. The first generation of theories uses the basic features of political realism in maintaining peace – the main actors in peacekeeping processes are states that contribute to the end of the conflict at the international level, interacting with other states through diplomacy. The second generation of theories of peace and conflict seeks to move away from the imperatives of the Westphalian international system and focuses on basic human needs and the structural causes of conflict. Thus, the second generation of theories has expanded both methodological approaches and levels of conflict resolution analysis, postulating positive peace as the desired goal of conflict management. In the 1980s, influential theories emerged that not only referred to the deep social determinants of conflict, explored negotiations and mediation, but also drew attention to the temporal dimension of conflict. The concepts of “intractable conflict” and “ripeness of conflict” refer to the next stage in the development of theories of conflict and peace, when, on the one hand, the presence of long-term multilevel conflicts reduces scientists’ optimism about their rapid transformation, and on the other hand can change the dynamics of the conflict towards peaceful processes.

The emergence of these theories was the result of paradigm shifts in practical peacekeeping - improving methods of conflict resolution, the transition from a policy of negative peace to a policy of conflict transformation provided a broader interpretation and reinterpretation of social relations within conflict societies. State-centric models of peace, which could be imposed in a rather unilateral way by a third party, were difficult for the international side to extend to the local traditional specifics of social systems and did not ensure the onset of lasting peace.

Key words: peace; conflicts; conflict resolution; peace and conflict theories.

Література:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010
2. Richmond O. A Genealogy of Peacemaking: The Creation and Re-Creation of Order. *Alternatives*. 2001. 26. P. 317–348.

3. Romsboath O., Miall H., Woodhouse T. Contemporary Conflict Resolution. Polity, 2011. 507 p.
4. Richmond, Oliver. Peace in International Relations. Routledge, 2020. 330 p.
5. Galtung J. Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*. Vol. 6. No. 3 (1969). Pp. 167–191.
6. Гарт Т. Почему люди бунтуют. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 461 с.
7. Richmond, Oliver. Peace in International Relations. Routledge, 2020. 330 p.
8. Van Ness, D. An Overview of Restorative Justice around the world. Workshop 2 organized by the International Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy: Enhancing Criminal Justice Reform Including Restorative Justice, 22 April 2005. PP. 1–17.
9. Gade, Christian B.N. Restorative Justice and the South African Truth and Reconciliation Process. *S. Afr. J. Philos.* 2013, 32(1). P. 10–35.
10. Кристи Н. Конфликты как собственность. Москва : Изд-во ОЦС, 1999. 24 с.
11. Azar, E. Protracted international conflicts: Ten propositions. *International Interactions*. 1985.12:1, P. 59–70.
12. Criesberg, L. Intractable Conflicts The Oxford International Encyclopedia of Peace. Vol. 2. Oxford Press. 2010. P. 486–490.
13. Zartman W. 'Ripeness': the importance of timing in negotiation and conflict resolution. URL: <https://www.e-ir.info/2008/12/20/ripeness-the-importance-of-timing-in-negotiation-and-conflict-resolution/>